

Розділ II. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.74-21):061.235-055.2"1801/1920"

DOI: <https://doi.org/10.18524/2312-6825.2018.29.153349>

Вікторія Македон,

ORCID.ORG/0000-0003-0210-0489

кандидат історичних наук,

доцент кафедри державно-правових дисциплін

Одеського державного університету

внутрішніх справ

(Україна, Одеса)

vika-makedon@ukr.net

ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОЧИХ НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ОБ'ЄДНАНЬ В ОДЕСІ (XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

Анотація. Стаття присвячена дослідженню діяльності жіночих національно-культурних об'єднань в громадському та суспільному житті Одеси XIX – на початку XX століття, визначенню особливостей розвитку жіночих національно-культурних об'єднань, їх персонального складу. Саме існування національно-культурних товариств дозволяє громадянам, які не належать до титульного етносу, найбільш повно реалізувати право на вивчення своєї етнічної культури, мови, традицій.

Проаналізований матеріал дозволяє більш глибоко зрозуміти загальні тенденції в історії Одеси. Зроблено висновок про тісний зв'язок між благодійництвом та просвітництвом товариств.

Ключові слова: Одеса, титульний етнос, національно-культурні об'єднання, просвітництво, благодійництво.

Victoria Makedon,

ORCID.ORG/0000-0003-0210-0489

Candidate of Historical Sciences,

the Docent of the Department of State and legal disciplines

of the Odessa State University of Interior

(Ukraine, Odesa)

ACTIVITY WOMEN'S NATIONAL AND CULTURAL ASSOCIATIONS IN ODESA (XIX CENTURY AND IN THE EARLY XX CENTURY)

Summary. The article is dealing with the study of women's national and cultural association activities in the public and social life of Odesa in the XIX century and in the early XX century, to determine the women's national and cultural association development peculiarities, their personal composition. National and cultural associations are the main means of the national community to realize their own rights, an instrument of national consolidation, and mutual assistance. The main thesis of the article is that the national and cultural societies existence allows non-citizens of the title ethnic group to implement the fullest right exercise to study their ethnic culture, language and traditions when, under difficult economic conditions, the state may not always have this to provide.

The regulation documents of many Odesa national and cultural societies declared the gender equality in membership, and in fact - encouraging women to participate in the public movement, but we have only isolated cases of the women's active participation.

Based on the archival material usage, the sources and literature publication, the formation process and organizational design of women's national and cultural associations in Odesa were analyzed, the specifics and directions of their activities were revealed, their association role in the social and cultural life of certain nationalities and the city as a whole was examined, the national and cultural association process of Odessa and their plans for life was analyzed.

It is determined that the national and cultural associations, including women's, are the main means for the national communities (in particular, minorities) to realize their rights, an instrument of national consolidation, mutual assistance.

The article refers to polyfunctional associations, which mainly had the name and status of societies, represented a certain national or cultural and confessional community, and pursued more or less broad cultural tasks, primarily of a charitable direction, but again aimed at their compatriots.

It was determined that the main areas of charity and patronage of women's national and cultural associations in Odessa were: assistance to churches and priests; care for orphans; assistance in the event of a natural disaster or war; assistance to compatriots in their desire to go to their homeland; foundation and assistance to educational institutions; assistance in the creation and arrangement of cultural centers; support of talents; funding research and supporting scientists.

The main directions of educational work were: holding parties and lectures, both in Russian and in national languages; publication of books and periodicals; distribution of books and periodicals among the masses; struggle against alcoholism; the awakening of historical memory; providing information support for those wishing to emigrate; organization of libraries and museums; struggle against national discrimination.

Conclusions are drawn that national and cultural associations allow citizens who are not related to the title ethnic group to fully realize the right to study their ethnic culture, language, traditions. In addition, we have identified the specifics and activities of women's national and cultural associations, their role in the social and cultural life of certain nationalities and the city as a whole. All of the above arguments prove thesis of this article.

Key words: *Odesa, title ethnic group, national and cultural associations, education, charity.*

Постановка проблеми. Одним із проявів етнічного відродження національних меншин є створення та діяльність національно-культурних об'єднань, які об'єднують людей з метою здійснення різноманітних заходів, спрямованих на сприяння етнічному відродженню. Національно-культурні об'єднання є головним засобом реалізації національними громадами своїх прав, інструментом національної консолідації, взаємодопомоги.

Існування національно-культурних товариств дозволяє громадянам, які не належать до титульного етносу, найбільш повно реалізувати право на вивчення своєї етнічної культури, мови, традицій, коли у важких економічних умовах держава не завжди може це забезпечити.

У більшості новітніх публікацій на відповідну тему майже не враховується історичне підґрунтя, тобто діяльність цих об'єднань у ХІХ – на початку ХХ століть – імперську добу історії України, коли національно-культурні об'єднання були однією із найпоширеніших форм громадських об'єднань, сприяючи розвитку національних культур та рухів і становленню громадянського суспільства в цілому. В умовах гальмування партійно-політичного будівництва в Російській імперії, довгий час для більшості народів України ці об'єднання були єдиною можливою формою реалізації своїх мовно-культурних прагнень у цілком легальний спосіб, хоч і у чітко контрольованих державою рамках, що й призводило до перерв та нестабільності в їх існуванні.

У кінці ХІХ – на початку ХХ століття діяльність всіх національних спільнот Одеси позначилася пошуками нових форм консолідації. Це було викликано перш за все політизацією національних рухів, але втілювалося не тільки в суто політичній площині, а й у загальній активізації та наполегливості. Практично всі об'єднання ставили перед собою завдання збереження і розвитку власної національної культури, релігії, мови.

Незважаючи на те, що в статутних документах багатьох національно-культурних товариств Одеси декларувалася гендерна рівність в членстві, а фактично – заохочення жінок до участі в громадському русі, маємо лише поодинокі випадки активної участі жінок в їх діяльності.

Аналіз досліджень. Джерельною базою статті є актові документи фондів Державного архіву Одеської області, а саме 2 фонду «Канцелярія Одеського Градоначальника».

Первинний аналіз джерелознавчого потенціалу архівних матеріалів, справ, з фондів Державного архіву Одеської області надав можливості дослідити розвиток жіночих національно-культурних об'єднань Одеси у ХІХ – на початку ХХ століть. Зауважимо, що нашим завданням було визначити не лише наявні справи та документи, але й врахувати ті з них, що не збереглися, а проте зафіксовані в описах, і, таким чином, наголосити на факті їх існування. З іншого боку, нас цікавили і ті непоодинокі випадки, коли справа про заснування товариства не призводила до позитивного

для ініціаторів результату, а проте свідчила про процес зростання національної свідомості, рух, і, отже, факти історії.

Неупереджений аналіз справ з метою визначення ступеню повноти і достовірності закладеної в них інформації для дослідження заявленої теми сприятиме збільшенню змістової віддачі цього виду масових джерел, зробить їх більш доступними для вивчення і включення в орбіту наукового обігу, а також підвищить пізнавальні можливості дослідника.

Крім цього існує низка наукових праць присвячених історії жіночих національно-культурних об'єднань.

Грунтовним дослідженням є книга члена Міжнародної Асоціації дослідників історії та культури російських німців Ельвіри Германівни Плеської-Зебольд, яка присвячена історії одеських німців в XIX – початку XX століття (до 1920 року). Розділи роботи присвячені кожному з німецьких товариств Одеси, конфесійного, культурного, економічного, спортивного спрямування, в тому числі й Жіночому товариству допомоги бідним німцям католикам міста Одеси «Марія Гільф».

Активно розвивалися на рубежі тисячоліть дослідження історії польських товариств (роботи М. Римаря і С. Зінько) (Римарь, 2001; Зінько, 2006).

Питання про відкриття та діяльності одеського відділення Товариства рівноправності польських жінок досліджувала професор кафедри нової та новітньої історії історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова П.І. Барвінська, яка зазначила, що відділення Товариства рівноправності польських жінок, організоване представницями польської громади стало своєрідним островом фемінізму в місті Одесі на початку XX століття (Барвінська, 2007).

Ще однією, важливою роботою є монографія професора кафедри нової та новітньої історії історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова Ірени Светозарівни Гребцової і Сацити Асолтаївни Накаєвої «Нариси розвитку жіночого благодійного руху на півдні Російської імперії (перша половина XIX ст.)». У даній праці автори відзначають, що в ряді благодійних організацій Російської імперії того часу особливе місце належить жіночим благодійним товариствам (Гребцова, Накаєва, 2007).

Історія національно-культурних об'єднань Одеси не досліджувалася виключно представниками відповідних національностей та конфесій, хоча, вочевидь, саме останні передусім цікавились та були промоторами цих досліджень.

Мета статті. Метою даної статті є встановлення особливостей процесу формування жіночих національно-культурних об'єднань Одеси, виявити специфіку та напрями їх діяльності, визначити роль даних об'єднань в суспільному і культурному житті Одеси XIX – на початку XX століття.

Виклад основного матеріалу. Національний корпоративізм має витоки в античні та середньовічні часи. Але найбільше проблема об'єднань певних національних спільнот актуалізувалась у новий час, зокрема, XIX – на початку XX ст., що було пов'язано передусім з розвитком національної самосвідомості, поширенням правових вчень про права людини, націй на самовизначення та консолідацію. Передусім, національне питання стосувалося статусу та прав народів, що перебували у чисельній меншості порівняно з іншими народами на певній території, що відповідає сучасному визначенню «національна меншина». Найбільш актуальною ця проблема була для великих держав, імперій.

Слід зазначити, що процес розгортання національно-культурних товариств відповідав загальній тенденції збільшення чисельності різних громадських об'єднань. Значна частка з цих товариств була заснована та розвивалась завдяки зусиллям окремих етноконфесійних та мовних груп. В кожній з частин Російської імперії, губерніях, містах існували подібні товариства – у більшому чи меншому ступені, залежно від строкатості населення.

Російсько-імперські національно-культурні об'єднання, жіночі зокрема, значною мірою надолужили європейські тенденції. Одеса як багатонаціональне місто, «оточене» великою кількістю національно-культурних об'єднань в інших містах, з якими вона підтримувала активні контакти, просто не могла залишитись осторонь. Всі згадані нами в подальшому тексті об'єднання поєднували дві основні функції: благодійну та просвітницьку.

Родоначальником активного руху по залученню заможних жінок в благодійні організації на півдні Російської імперії стало

створене в адміністративному центрі краю «Одеське жіноче благодійне товариство». На офіційному рівні ініціатива його заснування зафіксована навесні 1829 р. У 1836 році воно отримало нову назву – «Одеське жіноче товариство піклування про бідних», а з середини 40-х рр. XIX ст. – Одеське жіноче благодійне товариство (Гребцова, Накаєва, 2007: 128). Основною діяльністю товариства був догляд за хворою біднотою, особливо під час голоду. Так в 1833 році були нагородвані та зігріті зусиллями товариства більше 4300 чоловік, було створено лікарню більш ніж на 40 ліжок. Товариство продавало хліб у власних магазинах втричі дешевше, ніж в цілому в місті. У спеціальних будинках об'єднаннях перебувало понад 400 безпритульних дітей. Понад 400 людей були забезпечені роботою, що рятувало їх від голодної смерті.

Слід згадати про діяльність в місті численних культурних, наукових, професійних товариств. Незважаючи на те, що у цих об'єднань не було на меті розвиток однієї національної, діаспорної або етноконфесійної групи, у них, звичайно, брали участь представники різних національностей. Так, 13 червня 1886 року було затверджено статут Товариства взаємної допомоги акушерок м. Одеси. У 1886 та 1900 роках в статут вносилися зміни і доповнення. Метою товариства було: сприяти поліпшенню матеріальних і моральних умов життя своїх членів. Членами товариства були представниці різних національностей: О. Бриль, А. Зеленецька, О. Петрова, Л. Полякова та ін. (ДАОО. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 99. Арк. 3).

Нечисленне караїмське населення Одеси також засновували національно-культурні товариства. Так, 12 вересня 1907 року на прохання до градоначальника почесної спадкової громадянки Рахілі Семенівни Ісакович, С.І. Ісаковича, севастопольського купця Самуїла Соломоновича Шоле було офіційно зареєстровано «Одеське жіноче караїмське благодійне товариство» (ДАОО. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 129. 20 Арк.). Метою товариства було надання бідним одеським караїмським дівчатам коштів для отримання освіти та професійно-ремісничих знань. Також правління мало право призначати допомогу іногороднім караїмкам, які навчалися в Одесі. Допускалася необмежена кількість членів обох статей, всіх звань і станів. Члени ділилися на почесних, дійсних і співробітників. Раду товариства утворювали засновники. До правління товари-

ства входили від 6 до 12 осіб, які визначалися загальними зборами на три роки. Члени правління щорічно обирали з-поміж себе голову, товариша, скарбника. Дві останні посади могла суміщати одна людина.

У 1907 році було відкрито жіноче товариство допомоги бідним німцям-католикам «Марія Гільф». Загальна мета сформульована майже так само, як і в статутах усіх інших товариств – «сприяти поліпшенню матеріальних, моральних і духовних умов життя» (ДАОО. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 166. Арк. 2). Досягти поставленої мети об'єднання планувало за допомогою видачі бідним родинам грошової допомоги, сприяння у влаштуванні на роботу, організації допомоги у вихованні та освіті дітей з бідних родин тощо. Малолітніх допомагали влаштовувати в притулки, людей похилого віку та немічних – в будинки піклування. За хворими організовували домашній догляд. Серед активісток Товариства були пані Марія Варфоломійвна Фогт, Роза Францівна Гіттерман, Єлизавета Георгіївна Бакош, Анна Андріївна Гергардт. Товариство носило благодійний характер (Плеська-Зебольд, 1999: 344).

Має місце в історії жіночих товариств і Товариство взаємодопомоги трудящих жінок. 15 червня 1906 р засновники товариства Доротея Генріхівна Атлас, Віра Спиридонівна Сазанова і Розалія Ізраїлівна Фукс представили прохання Одеському градоначальнику, в якому йдеться про те, що товариство буде вважатися утвореним при наявності не менше 25 осіб. Мета товариства: сприяти поліпшенню матеріальних і моральних умов життя своїх членів. Товариство включало необмежену кількість осіб. Право на допомогу мав кожен дійсний член об'єднання, який був у його складі не менше півроку і сплачував усі належні внески (ДАОО. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 60. Арк. 3).

Управління справами об'єднання покладалося на загальні збори членів і правління. Загальні збори скликаються не рідше ніж раз на півроку. На загальних зборах затверджувався кошторис, розглядалися звіти правління і комісій, обиралися посадові особи. Правління знаходилося в Одесі і складалося з головуючого, скарбника, секретаря та не менше чотирьох членів.

25 травня 1910 року ліквідаційна комісія Товариства взаємодопомоги трудящих жінок повідомила Одеському градоначальнику про закриття товариства. Підставами для закриття були протоко-

ли загальних зборів від 17 і 24 травня 1910 року. Загальні збори визнали: «... важке матеріальне становище викликане відсутністю пожертвувань і нікчемними надходженнями членських внесків; неможливість обрати нове правління у зв'язку з відмовою всіх кандидатів» (ДАОО. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 60. Арк. 11).

26 липня 1908 р. за ініціативи французьких громадян священика одеської французької колонії Августа Манігліє, Франца Сорона, Олександра Вассаля, Іоанна Тібо було дозволено заснування товариства «Французьке сімейне вогнище» (ДАОО. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 255. 19 арк.). 4 грудня 1908 р. відбулися перші збори. Такі товариства вже існували на той момент у Петербурзі та Києві, на що і посилалися засновники. Неординарність ситуації полягала в тому, що метою товариства проголошувалася матеріальна та моральна допомога вчителькам та вихователькам природним французьким та жінкам інших національностей, для яких французька мова є материнською, але засновниками були виключно чоловіки. Проте, у статуті проголошувалося, що членами товариства можуть бути особи обох статей, всіх національностей та віросповідань. Правління складало 6 членів, які обиралися на 2 роки, причому, виконувався принцип гендерної рівності, адже 3 члени Правління були чоловіками, 3 – жінками. Головою товариства було обрано А. Манігліє, а його заступником мадам А. Герм. Специфікою товариства було також те, що воно мало ознаки клубу та пансіону, який мав надавати притулок нужденним жінкам. Товариство не було суто ані благодійницьким, ані просвітницьким. Серед головних завдань товариство проголошувало створення бібліотеки, влаштування наукових читань.

Ще більш активними виявилися поляки Одеси. Серед польських жіночих національно-культурних товариств важливо відзначити засноване в 1901 р. «Дамське піклування над бідними і хворими дітьми» при «Римсько-католицькому благодійному товаристві» на чолі з деканом Одеської римсько-католицької церкви Казимиром Варпуцяньським (його наступником був Полікарп Ровіцький). Дане товариство в 1904 р надало допомогу 360 учням парафіяльного католицького училища 1064 одиницями одягу. Незабаром, після заснування, товариство організовувало літні колонії для дітей на морському узбережжі та на березі лиману.

У 1911 р розпочало свою діяльність «Католицьке товариство жіночої прислуги Св. Зіти». Членом товариства могла бути жінка, яка працювала прислугою не менше року та сплачувала внески 25 копійок на місяць (3 рублі на рік).

Після тривалого листування не лише з одеським градоначальником, але й варшавським губернаторам, групі одеситок-полячок у 1913 р. вдалося досягти заснування в Одесі відділення Варшавського товариства рівноправності польських жінок (ДАОО. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 482. Арк. 1 зв.). Товариство розташовувалося там само як і «Польській Дім» (на вулиці Градоначальницькій). Товариство прагнуло досягти рівноправності та громадських свобод для жінок усіх класів, зокрема, скасування законодавчих обмежень щодо працевлаштування жінок, покращення умов праці та існування жінок, наукове дослідження всіх питань, пов'язаних з рівноправністю жінок (ДАОО. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 482. Арк. 7 зв.). Як зауважує сучасний дослідник О.О. Ніколаєнко, на відміну від Київського товариства, Одеське з самого початку проголосило шлях досягнення рівноправ'я жінок (Ніколаєнко, 2012: 88).

Незважаючи на те, що більшість сучасників вважали Одесу містом західноєвропейських традицій, воно мало і певний східний компонент. Близьким до такого культурного типу є кавказькі народи, адже Кавказ багатьма географами і геополітиками вважається частиною Азії, або принаймні містком між Європою та Азією, або Сходом і Заходом.

Найбільшу роль в житті міста серед діаспор цього регіону грали вірмени. На відміну від більшості національно-культурних товариств Одеси, перше місцеве світське національно-культурне товариство вірмен було реалізовано в формі жіночого благодійного товариства. 8 травня 1912 року одеські вірменки, дружини купців, Асанет Каспарівна Унанова, Флорі Айрапетівна Саркісян, Ізабелла Яківна Бояджіан, Варсонік Гнатівна Бояджіан, Сусанна Сергіївна Сулханіанц, Луїза Христофорівна Асвадунова, Надія Онанівна Артініан звернулися з проханням до Одеського градоначальника про затвердження статуту «Одеського вірменського (григоріанського віросповідання) жіночого благодійного товариства допомоги учням, які навчаються в середніх навчальних за-

кладах і на вищих жіночих курсах». Членами товариства могли бути особи не тільки вірменської національності і релігії.

Обмеження полягали лише в статевій приналежності і місця проживання – Одеса і Одеське градоначальство. Втім, почесними членами і членами-кореспондентами могли обиратися і чоловіки. Перший варіант статуту був відхилений. І лише з третьої спроби 21 березня 1914 року товариство було зареєстроване. Першою головою товариства, яке налічувало 20 осіб, була жінка купця першої гільдії Асанет Каспарівна Унанова. Її заступницями обрано Катерину Данилівну Баєву, скарбником – Анну Борисівну Попову, секретарем – Луїзу Христофорівну Асвадурову, членами правління – Марію Григорівну Греве, Марію Петрівну Інанову, Вергілію Христофорівну Гусикову (ДАОО. Ф. 2. Оп. 7. Спр. 536. 47 арк.).

У травні 1915 р. на загальних зборах товариства було затверджено звіт за рік та обрано два нових члени правління: В.І. Бояджіян та Т.В. Кузанову. У доповіді правління висловлювалась подяка настоятелю одеської вірменської церкви отцю О. Чубаряну, З.А. Саркісьянцу та В.Є. Таїрову за сприяння товариству та скарбнику товариства А.Б. Поповій, яка пожертвувала тисячу рублів. За участю А. Унанової та А. Попової були зібрані значні суми для закупівлі одягу та інших предметів першої необхідності.

У грудні 1915 року в джерелах згадується Дамський вірменський комітет, який розташовувався за адресою: вулиця Пушкінська, 57. Напевно, це була трансформація, або відгалуження від жіночого благодійного товариства.

Слід зазначити, що символом тісному зв'язку між благодійністю та освітою була така поширена форма діяльності жіночих національно-культурних товариств як проведення театралізованих вистав, балів, з метою збору коштів на благодійні цілі, описана вище, адже разом зі збором коштів, відбувалося ознайомлення різних народів з іншими національними культурами.

Висновки. Підсумовуючи, можна сказати, що жіночі національно-культурні об'єднання Одеси в ХІХ – на початку ХХ ст. сприяли відродженню самобутніх культур своїх етнічних груп. Разом узяти, благодійні та просвітницькі, досягнення жіночих національно-

культурних об'єднань Одеси є великою частиною історії культури Одеси російсько-імперської доби та революційного періоду.

Незважаючи на охоплення нами значного джерельного матеріалу, ми далекі від думки про вичерпаність теми. Тема є перспективною для подальшого дослідження принаймні у таких аспектах: пошук нових джерел про діяльність жіночих національно-культурних товариств в Одесі, передусім за межами Державного архіву Одеської області; ретельне опрацювання мемуарної та епістолярної спадщини діячів жіночих національно-культурних товариств Одеси; вивчення зв'язків даних товариств Одеси з аналогічними установами за межами Одеси.

Список використаних джерел і літератури

1. Барвінська, 2007 – Барвінська П.І. «Острів фемінізму» в Одесі: матеріали ДАОО про відкриття одеського відділення «Товариства рівноправності польських жінок» // Поляки на Півдні України XVIII-XX. Ольштин ; Ополе ; Вроцлав ; Одеса, 2007. С. 65-68.
2. Гребцова, Накаева, 2007 – Гребцова И.С., Накаева С.А. Очерки развития женского благотворительного движения на юге Российской империи (первая половина XIX в.) Одесса, 2007. 279 с.
3. ДАОО – Державний архів Одеської області
4. Зінько, 2006 – Зінько С. Польські громадські організації м. Одеси // Поляки на Півдні України. Одеса, Ополе-Ольштин, 2006. Т. 1. С. 231-235.
5. Ніколаєнко, 2012 – Ніколаєнко О.О Громадська діяльність польських жінок Одеси на початку XX ст. // Чорноморський літопис. 2012. Випуск 6. С. 82-88.
6. Плесская-Зебольд Э.Г. Одесские немцы: 1803-1920. Одесса, 1999. 520 с.
7. Рымарь Н. Н. Польские общества в Одессе конца XIX – начала XX веков // Дом князя Гагарина. 2001. Вып. II. С. 107-111.

References

1. Barvinska, 2007 – Barvinska P.I. «Ostriv feminizmu» v Odesi: materialy DAOO pro vidkryttia odeskoho viddilennia «Tovarystva rivnopravnosti polskykh zhinok» // Poliaky na Pivdni Ukrainy XVIII-XX. Olshtyn ; Opolie ; Vrotslav ; Odesa, 2007. S. 65-68[Island of Feminism" in Odessa: DAOO materials on the opening of the Odessa branch of the Society for the Equality of Polish Women]. Odesa, 2007. 65-68s [in Ukrainian].
2. Hrebtsova, Nakaeva, 2007 – Hrebtsova Y.S., Nakaeva S.A. Ocherky razvytyia zhenskoho blahotvorytelnoho dvyzhenyia na yuhe Rossyiskoi ympery (pervaia polovyna XIX v.) Odesa, 2007. 279 s.[Essays on the development of the women's charitable movement in the south of the Russian Empire (first half of the XIX century).] Odesa, 2007. 279 s. [in Ukrainian].
3. DAOO – Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti
4. Zinko, 2006 – Zinko S. Polski hromadski orhanizatsii m. Odesy // Poliaky na Pivdni Ukrainy. Odesa, Opolie-Olshtyn, 2006. T. 1. S. 231-235.[Polish public organizations in Odessa] 2006. T.1. S.231-235[in Ukrainian].
5. Nikolaienko, 2012 – Nikolaienko O.O Hromadska diialnist polskykh zhinok Odesy na pochatku XX st. // Chornomorskyi litopys. 2012. Vypusk 6. S. 82-88.[Public activity of the Polish women of Odessa in the early twentieth century]. [in Ukrainian].
6. Plesskaia-Zebold E.H. Odesskye nemtsy: 1803-1920. Odesa, 1999. 520 c. [Odessa Germans: 1803-1920] Odesa, 1999. 520s. [in Ukrainian].
7. Rimar N. N. Polskyye obshchestva v Odesse kontsa XIX – nachala XX vekov // Dom kniazia Haharyna. 2001. Vyp. II. S. 107-111.[Polish societies in Odessa, late nineteenth and early twentieth centuries]. [in Ukrainian].